

BOOKS AND PRINTS IN THE ROMANIAN PRINCIPALITIES DURING THE PHANARIOT CENTURY

Elena-Luminița Hrițcu

PhD. Student, „Ovidius” University of Constanța

Abstract: The study is a part of a more comprehensive research on the Romanian cultural manifestations of the Phanariot era. Focused on the literary field, the paper deals with aspects such as: the significance of books in the native society under the Phanariots, the print stage, what type of books people read and their favorite readings. Particular attention is paid to the phenomenon of the production of texts assimilated as fiction, which take place in the Romanian area. The extent to which literary life can be discussed between 1711 and 1821, the institutionalization of writing or the existence of generations of writers, the preference for the literary species of text-editors, as well as the aesthetic orientations of their works are some of the elements that make up the analyzed subject.

Keywords: Phanariotism, fictional writing, anacreontic poetry, Baroque, Enlightenment literature.

În genere, se consideră că intervalul 1711/1716-1821, cunoscut drept secolul fanariot, reprezintă un hiatus sub raportul realizărilor de ordin intelectual și artistic. Dacă se aplică metoda comparativă, faptul pare cu atât mai evident. Secolul anterior, al XVII-lea, fusese marcat de activitatea unor cărturari precum Grigore Ureche, Miron Costin, stolnicul Constantin Cantacuzino, mitropolitul Dosoftei, culminând cu Dimitrie Cantemir, o primă personalitate enciclopedică pe care a dat-o culturii universale spațiul românesc. În acest interval, activitatea tipografică s-a intensificat, iar cărți editate în Țara Românească, în greacă ori slavonă, ajungeau în țările vecine, transformate în pašalâcuri, asigurând astfel supraviețuirea spiritualității ortodoxe, amenințate prin procesul de islamizare desfășurat masiv în aceste ținuturi. Înfăptuirile veacului al XIX-lea este redundant să le evocăm pe larg. Ne limităm la a menționa că acesta a cunoscut două momente majore: cel pașoptist, cu realizări notabile în varii domenii de activitate intelectuală, și cel junimist, concentrând activitatea literară și culturală a membrilor Societății, cu marcante consecințe în domeniul istoriei, al limbii, al literaturii și al criticii literare.

Desconsiderarea din punct de vedere cultural a secolului al XVIII-lea se justifică și prin raportarea la ceea ce regimul a avut definitiv: o politică de jaf sistematic soldată cu falimentarea țării, o administrație și o justiție corupte. Indeniabil, cei mai mulți principii fanarioți (cu atât mai mult membrii escortelor constantinopolitane) au venit în Principate cu intenția clară de a se îmbogăți, obiectiv pentru atingerea căruia au supralicitat mecanismele de extorcare ale administrației. Dar printre acești arghirofili s-au aflat și câțiva principii „luminați” – e drept, nu mulți – pentru care cupiditatea nu este o trăsătură care să îi reprezinte în manieră iconică. Acești *reformatori*, cum îi numește Nicolae Iorga în volumul VII al *Istoriei românilor*, care au atribuit inițiativelor culturale caracter prioritar, nu puteau fi decât spirite rafinate prin educație, conștiente de binefacerile cunoașterii. Sub patronajul unor domnitori precum Nicolae și Constantin Mavrocordat, Alexandru Ipsilanti ori Grigore Grica, viața culturală din controversatul secol XVIII a înregistrat câteva momente și realizări.

Este de notorietate faptul că o cultură minoră, ca a noastră, își datorează progresul factorilor extrinseci, în speță, contactelor cu civilizațiile avansate. Începând cu secolul al XVIII-lea, dar atingând apogeul în veacul următor, cultura franceză joacă rolul de reper pentru tânăra, recent născuta cultură română. Datorită atenției pe care elita culturală sau cea politică o acordă realizărilor

Franței, au pătruns și la noi idei politice revoluționare, s-a produs reforma instituțiilor și în domeniul moravurilor, al modei și al modului de petrecere a timpului, iar viața culturală, până atunci timidă și izolată, s-a afirmat energic, prin coagularea manifestărilor din domenii variate, ale căror baze s-au pus acum. Dar până la acest nivel, atins la jumătatea secolului al XIX-lea, au existat începuturile, primii pași spre modernizare. Cei care favorizează pentru întâia dată fenomenul de emulație franceză în Principate sunt domnitorii fanarioți.

În calitate de dragomani ai Porții, fanarioții cunoșteau limbile moderne utilizate în negocierea tratatelor de pace. Acest aspect, precum și menținerea de relații cu Occidentul, au creat condiții pentru pătrunderea în Țările Române a produselor spațiului cultural apusean: ziare și cărți, cu precădere franceze. Din gazetele occidentale, principii se informează cu privire la apariții recente în domeniul științei, literaturii, filosofiei ori politicii. Unii dintre ei efectuează traduceri din creația beletristică ori filosofică franceză și italiană. Citite la nivel aulic, publicațiile se insinuează treptat și în orizontul de interes al protipendadei. Influența, posibilă datorită fenomenului de mimetism și dorinței boierilor de a intra în grațiile domnitorului, se propagă ierarhic, urmând o traiectorie descendentă: de la domnitor, la cei din preajma sa, boierii de starea întâi; de la aceștia din urmă, către boierii de rang inferior. Aici se oprește influența, căci „în România, până la sfârșitul secolului al XIX-lea, majoritatea populației era analfabetă”.¹

Se înțelege că lectura constituie, în epocă, privilegiul elitei sociale. Dar ce semnificație are cartea pentru receptorii săi din veacul fanariot și, mai ales, ce se citește?

„Știm prea bine: în Principatele secolului al XVIII-lea nu se citea. Este secolul deplinei decadente intelectuale a românilor, nu numai a celei morale și politice”.² Afirmatia reprodusă anterior, excerptată din lucrarea de referință a lui Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România*, redă o viziune ușor deformată, dacă luăm în considerare informațiile pe care le deținem cu privire la tipurile de lecturi efectuate concret în mediile aristocrate. Este drept că, într-un anumit punct, constatările cercetătorilor concordă: „A avea o bibliotecă nu presupune lectura, iar cartea rămâne pentru mult timp încă un obiect de lux. Chiar și pentru boieri”.³ Altfel spus, nobilii români își alcătuiesc biblioteci – probabil că celebra bibliotecă a Mavrocordaților, găzduită de Mănăstirea Văcărești, le-a servit drept impuls în acest sens –, dar inițiativa își are originea în snobismul constitutiv al clasei boierești, căci „lectura, ca practică culturală și de consum, rămânea nesistematizată”.⁴ Nu doar bibliotecile particulare se înmulțesc în această perioadă, ci și cele organizate în cadrul unor instituții precum Academii Domnești ori mitropolii, episcopii și așezăminte monahale.

În perioada regimului fanariot, genul predilect este cel al așa-ziselor *cărți populare*, opere traduse în românește și difuzate ca anonime, deși aveau, la origine, autor cunoscut. Volumele *Alexandria*, *Varlaam și Ioasaf*, *Sindipa*, *Archirie și Anadan*, *Floarea darurilor*, *Pilde filosofești*, *Prorocirea lui Agatanghel*, *Fiziologul*, *Troada*, *Erotocritul*, *Istoria lui Imberie*, *Istoria lui Alțidilas și a Zelidei*, *Istoria lui Filerot cu Antusa*, *Esopia*, *Bertoldo*, *Porikologos* ș.a. se situează în fruntea preferințelor cititorilor din Principate. Analiza conținutului acestor opere a permis identificarea unei evoluții a gusturilor literare ale receptorilor de text, reflectând traseul de la „religios” spre „laic” și de la „eroic” spre „erotic”.⁵

În bibliotecile boierilor de la sfârșitul veacului al XVIII-lea, mai sunt prezente opera filosofică a lui Voltaire și volumele autorilor clasici francezi. Dar tranziția către narațiunile în care morala se estompează și în prim-plan trec sentimentele a fost favorizată de lectura romanului

¹ Alex Drace-Francis, *Geneza culturii române moderne: Instituțiile scrisului și dezvoltarea identității naționale, 1700-1900*, traducere de Marius-Adrian Hazaparu, Iași, Polirom, 2006, p. 15.

² Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România: Originile; Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*, București, Institutul Cultural Român, 2006, pp. 249-250.

³ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Patimă și desfătare: Despre lucrurile mărunte ale vieții cotidiene în societatea românească: 1750-1860*, București, Humanitas, 2015, p. 126.

⁴ Alex Drace-Francis, *op. cit.*, p. 80.

⁵ Nicolae Manolescu, *Istoria critică a literaturii române*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1997, p. 92.

francez. Citit cu precădere de segmentul feminin al publicului receptor, romanul ajunge să fie blamat pentru conținutul său neconform principiilor moralei, răspunzător de liberalizarea moravurilor și a mentalităților. Și acest lucru se întâmplă pentru că, în pofta laicizării progresive a gândirii, al cărei simptom îl constituie predilecția față de literatura profană, în secolul fanariot continuă să subziste mentalitatea religioasă. Perpetuarea influenței aceluși ansamblu de idei pe care ideologia iluministă l-a supus unei critici severe se explică, la noi, prin aprecierea de care s-a bucurat Biserica Ortodoxă, considerată indispensabilă în exercitarea unor funcții socio-culturale: Mitropolia este în continuare instituția care judecă procese din sfera vieții familiale; ea îndeplinește funcția de asistență socială pentru cei neajutorați – orfani, săraci, descendenți ai unor familii aristocrate decăzute; mănăstirile reprezintă spațiul de reclusiune pentru nebuni ori pentru păcătoșii care execută o pedeapsă în urma unei condamnări. Nu în ultimul rând, episcopii și mitropoliile sunt centre de cultură, în care se derulează activități precum traducere ori copiere de manuscrise,⁶ dar și tipărire de cărți. În jurul bisericilor, continuă să funcționeze școli, cu precădere în mediul rural.

În legătură cu acest ultim aspect, autorii *Istoriei României* din 1964 oferă câteva informații de ordin statistic: „În secolul fanariot, crește numărul tipăriturilor: 268 în 7 decenii, dintre care 86% sunt în limba română.”⁷ Acest procentaj nu poate decât să infirme, încă o dată, teza privind acapararea, prin grecizare, a culturii române – unul dintre multiplele capete de acuzare formulate împotriva fanarioților. În privința conținutului, se constată predominanța lucrărilor din domeniul religios – semn al subordonării față de Biserică a centrelor tipografice. „Tipăriturile laice, 22 la număr, sunt în genere foi volante sau mici broșuri, cuprinzând așezăminte domnești și publicații în legătură cu războiul ruso-turc din 1768-1774. [...] Afară de acestea, avem câteva manuale [...] și cartea lui Nicolae Mavocordat, *Despre datorii*, tipărită în 1719 în grecește.”⁸

Așadar, stimulată într-o primă etapă de exemplul oferit de prinții fanarioți, iar spre finalul veacului al XVIII-lea, de programul iluminist francez, lectura începe să se numere printre preocupările membrilor castei nobiliare, devenind, în acest interval, „o necesitate socială”.⁹ Traducerea, copierea și circulația cărții manuscrise, alături de cea tipărită denotă, în viziunea lui Alexandru Duțu, „existența unei necesități de lectură”.¹⁰ Însă a merge mai departe, considerând că „în secolul al XVIII-lea cartea e integral implicată în viața colectivității”,¹¹ așa cum procedează același autor în lucrarea *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII, (1700-1821)*, ne pare un fapt exagerat. În primul rând, colectivitatea include, dar nu se rezumă la casta boierească, mai ales dacă ținem cont de inferioritatea numerică a acestei categorii sociale. Iar mediul aristocrat este singurul în care se citește. În al doilea rând, este impropriu a vorbi despre implicarea „integrală” a cărții în viața societății românești din epoca fanariotă. Chiar dacă boierii își amenajează biblioteci (parțial, din nevoia de reprezentare, de exhibare a prestigiului social) și se înregistrează o anumită difuzare a manuscriselor și a volumelor tipărite, lectura nu constituie o prioritate a acestei societăți frivole, preocupate mai mult de formele exterioare, vizibile, decât de profunzimea ideilor. Prin urmare, ni se pare mai potrivit a constata că, în *vechiul regim*, lectura este implicată parțial în viața unui segment restrâns al comunității românești.

⁶ Nicolae Iorga, în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. II, *Epoca lui Petru Maior – Excursuri*, Ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1969, p. 348, semnaleză prodigioasa activitate de traducere din limba greacă a lucrărilor religioase, „din care se alcătui o literatură bisericească superioară ca autenticitate a textelor, ca fidelitate a reproducerii și ca frumusețe a limbii”. Fenomenul se manifestă cu intensitate în a doua etapă a regimului, aceea care debutează cu anul 1774.

⁷ A. Oțetea, D. Prodan, M. Berza, *Istoria României*, vol. III. *Feudalismul dezvoltat în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea. Destrămarea feudalismului și formarea relațiilor capitaliste*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1964, p. 532.

⁸ *Ibid.*, p. 533.

⁹ *Ibid.*, p. 535.

¹⁰ Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII, (1700-1821)*, București, Editura pentru literatură, 1968, p. 13.

¹¹ *Ibid.*, p. 369.

Dacă romanele franceze, cărțile populare și lucrările filosofice iluministe polarizau interesul receptorilor de text, este interesant de urmărit ce se scria la noi în aceeași perioadă. Există viață literară în Principatele secolului fanariot? Are scrisul un caracter instituțional, iar autorii se pot grupa în generații literare? Căror specii le aparțin textele originale și ce orientări estetice ilustrează ele?

„Înainte de mijlocul secolului al XVIII-lea, ca prin lovitura de baghetă a unui vrăjitor, toate marile personalități dispar din scena literară”¹² – susține Nicolae Manolescu, în *Istoria critică a literaturii române*. Dacă operăm cu sensul modern al conceptului de *literatură* – ansamblu al producțiilor beletristice, al operelor cu caracter ficțional –, și nu cu cel care a fost utilizat inițial, ce include producțiile scripturale circumscrise oricărui domeniu (de pildă, celui istoric ori religios), afirmația sus-citată pare cel puțin bizară. Care fuseseră personalitățile ce jucaseră pe scena literară până la jumătatea secolului al XVIII-lea? Pentru a răspunde la această întrebare, este necesară o incursiune în veacul anterior și o examinare lucidă a fenomenului scrisului românesc de la acea dată.

Poate că teza cea mai controversată privind literatura română veche îi aparține lui Dan Horia Mazilu. În două dintre lucrările sale,¹³ autorul argumentează ipoteza conform căreia scrierile din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea se integrează orientării estetice baroce. În linii mari, studiul din 1996 constituie o reluare a ideilor diriguitoare din cercetarea apărută cu două decenii înainte, în plin comunism. Autorul afirmă că influența barocă a fost propagată inițial pe filieră slavă, prin contactul cu literaturile poloneză și ucraineană, abia ulterior intermedierea fiind realizată de cultura greacă. O altă idee majoră vizează adaptarea și individualizarea esteticii baroce de sorginte occidentală, de către literaturile sud-est europene, fapt din care derivă o serie de particularități comune acestei arii culturale, precum propensiunea către moralizare, preocuparea față de istoria națională ori intenția de a valorifica și a impune limba vernaculară în cultură.

Texte semnate de Udriște Năsturel, mitropolitul Dosoftei, mitropolitul Antim Ivireanul, Miron Costin și Dimitrie Cantemir îi furnizează cercetătorului literaturii române vechi exemple necesare configurării teoriei. Cel dintâi, scrie – un detaliu: în limba slavonă – *versuri la stemă* integrate categoriei mai largi ce poartă numele de *emblemata*. Este o poezie inaugurală, encomiastică, vizând elogierea lui Matei Basarab și a dinastiei sale, prin care autorul ei se situează în tradiție ucraineană. De factură barocă sunt și practica versificării textelor religioase, ilustrată de Dosoftei în *Psaltirea în versuri*, oratoria, antitezele care urmăresc efectul de șoc, conținutul moralizator al *Didahiilor* lui Antim Ivireanul, dar și o anumită viziune asupra existenței, ce transpare în operele costiniene *Viața lumii*, *Poema polonă*, în *Letopisețul Țării Moldovei*, precum și în *Divanul* lui Dimitrie Cantemir. Despre această concepție, trebuie menționat faptul că reprezintă efectul unor vremuri tulburi, în care amenințări diverse – războiul, ciuma, posibilitatea transformării țării în pașalâc, tirania otomană – deschid perspectiva pesimistă a finitudinii. O asemenea reprezentare a lumii, sub raportul fragilității și al instabilității, se configurează prin vehicularea unui ansamblu de motive literare, cu o îndelungată tradiție: *fortuna labilis, vanitas vanitatum, memento mori, ubi sunt?, carpe diem, fugit irreparabile tempus, roata lumii/vieții*.

Specialist în aria literaturii române vechi și reputat slavist, Dan Horia Mazilu construiește o teorie cu aparențe de viabilitate, impresie conferită de sugestivele exemple excerptate din textele scrise în română, slavonă, poloneză, ucraineană. Dar teza sa nu a fost în unanimitate acceptată fără amendamente. Literați de prestigiu au reluat-o în propriile studii, i-au subliniat punctele nevralgice, dezavuând-o.

Nicolae Manolescu este unul dintre cei care văd în teoria lui Dan Horia Mazilu numai o coniectură. Contraargumentul, formulat de cercetător în *Istoria critică a literaturii române*, este mai mult decât pertinent: scrierile elaborate de români, pe teritoriul autohton, dar într-o altă limbă nu se

¹² Nicolae Manolescu, *op. cit.*, p. 91.

¹³ Este vorba despre *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, București, Minerva, 1976 și *Literatura română barocă în context european*, București, Minerva, 1996.

integrează fenomenului literar românesc: „Ele nu sunt românești nici în conținut, nici în formă. [...] Atașarea lor la literatura română denotă un complex de inferioritate mascat de proclamarea unuia de superioritate, ca și în cazul protocronismului”.¹⁴ Prin urmare, a lua în calcul textele redactate în latină ori slavonă de către autori precum Nicolaus Olahus, Udriște Năsturel, Miron Costin, Petru Cercel, Nicolae Milescu înseamnă a revendica merite pentru o literatură care încă nu se născuse. În ceea ce privește poemul costinian *Viața lumii* și *Psaltirea* lui Dosoftei, cărora Dan Horia Mazilu le atribuie caracter baroc în virtutea viziunii asupra lumii pe care o vehiculează, N. Manolescu formulează obiecții de altă natură: textele nu reflectă atitudinea specific barocă în fața sfârșitului, aceea de revoltă, ci constituie o creație impregnată de spirit creștin, „o lamentație tipică pe tema universalității morții, fără vreun accent individualist”.¹⁵

Simpla valorificare a unui motiv de sorginte ovidiană precum *fortuna labilis*, care a făcut carieră în literaturile tuturor epocilor – Ev Mediu, Renaștere, Baroc –, nu îi conferă poemului *Viața lumii* statut de operă barocă, așa cum se dovedește insuficient în cazul *Învățăturilor lui Neagoe Basarab* ori al traducerilor efectuate de mitropolitul Dosoftei (*Psaltirea* și prologul dramei *Erofilu*, a scriitorului grec Gheorghe Hortatzis). Pe marginea acestei idei, Dim. Păcurariu, în lucrarea *Curenți literare românești și context european: clasicism, baroc, rococo, romantism, realism, naturalism*, formulează o serie de observații prin care își exprimă dezacordul față de teza referitoare la orientarea barocă a literaturii române din secolul al XVII-lea. Autorul este de părere că a întemeia convingerea în apartenența la estetica barocă a unei opere exclusiv pe baza unei trăsături înseamnă a adopta o perspectivă barochizantă. Barocul presupune coexistența tuturor particularităților care alcătuiesc „o tendință tematică unitară și un stil sub semnul particularului subliniat, al spectaculosului și al formei luxuriante”.¹⁶ Nici *versurile de laudă*, inclusiv cele ale lui Varlaam, nu sunt acceptate ca boroce: „Evident, atari improvizații stângace, într-o epocă de strict pionierat al poeziei românești, n-au nimic de-a face cu barocul care, oricum, presupune rafinament după o perioadă de experiență și înfăptuiri ale actului creator, în cazul de față în domeniul poeziei, care la noi făcea primii pași acum”.¹⁷

Dar poziția cea mai explicit contestată, favorizată de înregistrarea obiecțiilor precedente, însă în deplină concordanță cu ipoteza lucrării sale, o adoptă Eugen Negrici. Propunându-și să observe funcționarea procesului de mitizare la nivelul culturii autohtone, criticul repune în discuție aspecte cu aparență de imuabilitate. Evaluarea obiectivă și lucidă a rolului unor personalități, a valabilității unor teorii, curente ori programe, se soldează cu dezvoltarea *iluziilor literaturii române*. Referindu-se la una dintre percepțiile false, Eugen Negrici decretează fără menajamente: din nevoia de legitimare și de afirmare a unei continuități, liderii comuniști au comandat redactarea unor lucrări care să ateste „ideea ființării unui Umanism românesc cu puternice rădăcini, a unei strălucitoare Renașteri și a unui Baroc viabil”.¹⁸ Dan Horia Mazilu este cel mai fervent susținător al acestor teorii. Își redactează lucrările în anii de maximă revitalizare a conștiinței naționale, ce au urmat agresivei politici de sovietizare a țării, susținând cu aplomb dăinuirea istorică a românilor. Teoria aceasta dobândește aparența valabilității datorită indeneșabilei pregătiri științifice a autorului. Însă examinarea ei în condițiile deplinei libertăți de gândire și exprimare semnaleză caducitatea argumentelor pe care se sprijină. După ce trece în revistă observațiile lui Nicolae Manolescu, Eugen Negrici formulează propriile contraargumente: *versurile la stemă* (sau *epigraful*), în care Dan Horia Mazilu vede o specie barocă prolifică (fapt care contravine realității unei epoci în care tipăriturile erau un fenomen sporadic), nu reprezintă decât „actul elogierii indirecte a celui care catadicsea să protejeze un autor, să autorizeze o tipărire și să o finanțeze”, în

¹⁴ Nicolae Manolescu, *op. cit.*, p. 27.

¹⁵ *Ibid.*, p. 30.

¹⁶ Dim. Păcurariu, *Curenți literare românești și context european: clasicism, baroc, rococo, romantism, realism, naturalism*, București, Victor, 1998, p. 77.

¹⁷ *Ibid.*, p. 91.

¹⁸ Eugen Negrici, *Iluziile literaturii române*, București, Cartea Românească, 2008, p. 182.

niciun caz nu pot fi considerate „un produs al mentalității baroce”.¹⁹ În condițiile ființării unei mentalități medievale, impregnate de spirit religios, teza conform căreia, în spațiul românesc, au existat cele trei curente culturale amintite este „falsă, dacă nu aberantă, inconsistentă și de nesusținut”.²⁰

În opinia lui Eugen Negrici, materialul de care dispune cercetătorul literaturii române vechi este insuficient pentru a justifica teoria barocului literar românesc. Dovezile, insignifiante, au fost exagerate, pentru a servi tezei. Acest aspect, dar și luarea în considerare a scrierilor în altă limbă erau indispensabile pentru a demonstra valabilitatea principiului protocronist care a orientat politica culturală în timpul guvernării ceașiste.

Criticul sus-citat este de părere că sentimentul de jenă i-a determinat pe istoricii și criticii literari să extindă aria de operare a conceptului de *literatură*, chiar cu riscul perpetuării unui neadevăr în știință. Constatând precaritatea materialului beletristic din primele trei secole ce au succedat impunerii românei ca limbă de cultură, cercetătorii fenomenului literar „sunt obligați la subterfugii, speculații și exagerări ca să sugereze existența unei literaturi române înainte de secolul al XIX-lea”.²¹ După modelul oferit de G. Călinescu, soluția pe care o adoptă autorii de istorii literare este aceea a includerii în capitolul referitor la literatura română veche a textelor de factură neliterară. Este vorba despre textele religioase și istorice, cu o altă destinație decât aceea a beletristicii. Eugen Negrici identifică „un act abuziv, în fond, de literarizare (prin exploatarea efectelor de expresivitate involuntară) [...] Nimeni nu-și mai pune astăzi întrebarea (totuși legitimă) dacă toate aceste texte pragmatice, având o altă funcționalitate decât cea <<beletristică>>, au ce căuta într-o istorie literară, oricât de colorate și secvențial expresive ar fi ele”.²²

Constatarea lui Eugen Negrici denotă o percepție în care bunul-simț și onestitatea prevalează. Un examen pertinent al corpusului de texte din perioada veche ne dezvăluie absența unei intenționalități literare. Rarii emitenți de text sunt animați fie de nevoia oferirii unor repere spirituale, fie de idealuri educative și patriotice. Așa cum observă același critic, mentalitatea medievală, imprimată de spirit religios, se prelungește până la începutul secolului al XIX-lea, reflectându-se în producțiile scripturale și generând fenomenul defazării, în raport cu literatura occidentală.

După acest excurs, care pune în lumină o dinamică a raporturilor critice și a recuperărilor privitoare la faptul de cultură, în general, și la cel de literatură, în particular, revenim la examinarea stadiului literaturii române de la începutul secolului al XVIII-lea și constatăm cvasiinexistența materialului beletristic. Concret, istoria literară ar trebui să înregistreze, până la începutul fanariotismului, o singură operă: *Istoria ieroglifică*. Dacă această constatare este șocantă, faptul că textul lui Dimitrie Cantemir, încheiat în 1705, a fost publicat abia în 1883 nu poate decât să intensifice reacția de consternare. Fenomenul este recurent: următoarea operă literară semnificativă, *Țiganiada*, reiterează soarta *Istoriei ieroglifice*, fiind publicată la multe decenii după elaborare. Altfel spus, scena literară românească despre care amintea Nicolae Manolescu, este aproape pustie în epoca la care ne raportăm, iar prestația acelor câțiva actori nu ajunge la urechile publicului, rămânând fără efect, fără posibilitatea de a exercita vreo influență.

Într-adevăr, după Dimitrie Cantemir – pe care îl putem considera, de altfel, un caz izolat în contextul unei epoci de profundă inaderență la procedeele literarității, un precursor al literaturii române aflate încă în stadiul de „increat” –, mai mult de jumătate de secol, producția literară stagnează. Înaintea *Gramaticii* lui Ienăchiță Văcărescu,²³ din 1787, care marchează primul moment

¹⁹ *Ibid.*, p. 188.

²⁰ *Ibid.*, p. 189.

²¹ *Ibid.*, p. 150.

²² *Ibid.*, p. 256.

²³ Deși marele boier trăiește cu iluzia pionieratului, demersuri similare, de fixare a normelor limbii române, se înregistraseră anterior apariției lucrării sale (v. Nicolae Iorga, *op. cit.*, pp. 223-229). Cu cea mai mare frecvență este amintită, în lucrările cercetătorilor fenomenului cultural, gramatica redactată la inițiativa lui Constantin Mavrocordat de către Dimitrie Eustatievici, profesor la școala din Șcheiu. Nicolae Iorga indică drept dată de finalizare a lucrării 1

beletristic notabil de după Dimitrie Cantemir, se mai înregistrează câteva modeste contribuții, examinate de către Nicolae Iorga în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*. Din această categorie fac parte producțiile versificate semnate de Zilot Românul și Naum Rîmniceanu, „scriitori de tranziție” pe care Nicolae Iorga îi tratează cu vădită ironie, reliefând natura îndoielnică a poemelor istorice pe care le creează, ce rezidă nu doar în realizarea artistică echivocă, ci și în subiectivismul aprecierilor referitoare la domniii fanarioți care constituie figurile centrale, aprecieri dictate de satisfacerea ori lezarea interesului personal.²⁴ Reprezentativă pentru viziunea contemporanilor asupra sistemului fanariot este și comedia *Starea Țării Românești în zilele Măriei Sale lui Ioan Caragea voevod, făcută cu cheltuiala săracilor, din ceia ce au mai rămas*, a cărei paternitate, istoricul o atribuie vreunui boier care empatizează cu țăranul român supus abuzurilor din partea conducerii alogene: „E un dialog al morților pe cari cârmuirea i-a trimis pe ceea lume, cari au închis ochii cu un suspin de ușurare, al morților cari ar prefera chinurile iadului unei întoarceri pe pământul patriei lor, unde suferiseră atâta.”²⁵

Cu primul dintre Văcărești ne aflăm în zorii liricii române. Ienăchiță, așa cum remarcă Eugen Simion în *Dimineața poezilor: eseu despre începuturile poeziei române*, se confruntă cu dificultățile „începutului de drum”. El se află în ipostaza creatorului de limbaj poetic, manifestând „complexul părintelui fondator”.²⁶ Specia lirică predilectă a epocii fanariote, *cântecul de lume*, este consacrată prin versurile celui dintâi Văcărescu. Urmașii săi, fiii Alecu, Nicolae și nepotul Iancu, deși își particularizează creațiile în funcție de propriul temperament, continuă tradiția cântecului de lume. Reflectând moravurile epocii, aceste versuri sunt interpretate de lăutari (a căror tagmă cunoaște o puternică ascensiune) și traduc, într-un mod ridicol în raport cu sensibilitatea actuală, suferințele provocate de Eros. Specie tipică universului citadin, cântecul de lume traversează diferite medii – de la cel aristocrat, unde apare la sfârșitul secolului al XVIII-lea, la cel al micii boierimi, sfârșind prin a corespunde gusturilor locuitorilor mahalalei, după 1850.

Poezia Văcăreștilor este una galantă, de convenție, manieristă, utilitară, menită a înfrânge rezistența femeii iubite. Notele specifice aceste lirici sunt frivolitatea și senzualitatea, în totală consonanță cu filosofia hedonistă care definește spiritul fanariot. Dragostea este disimulată, jurămintele sunt false, iar versificatorul își clamează suferința provocată de *focul* înrobitor. Suspinele – „tradiționalul *ohat*, bunul familiei”²⁷ – devin un autentic topos poetic. Se face apologia stilului de viață bahic, în care iubirea, petrecerile, vinul și abundența culinară constituie supremele plăceri.

În același registru își concepe opera lirică și Costache Conachi în cea dintâi etapă de creație, pe care Paul Cornea, în lucrarea *Originile romantismului românesc: spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780-1840*, o situează în intervalul 1815-1820. Poetul moldovean scrie acum „acrostihuri, madrigaluri, romanțe – toate desfășurând într-un vers lunecător și cantabil, acele tipice complimente, jurămintele și declarații care intrau în ritualul erotismului agresiv, dar disimulat,

septembrie 1757. Aceasta rămâne în manuscris, deși domnul și-ar fi dorit să fie tipărită, pentru instruirea poporului. Demersul de factură iluministă al principelui servește drept contraargument pentru teza privind intențiile de grecizare ale fanarioților.

²⁴ Pentru o analiză detaliată a producțiilor beletristice semnate de Naum Rîmniceanu și Zilot Românul, vezi Nicolae Iorga, *op. cit.*, pp. 277-292.

²⁵ *Ibid.*, p. 295. Aceste scrieri subversive, cărora li se adaugă și altele, anonime și redactate în grecește – o satiră politică din epoca lui Al. Ioan Mavrocordat, criticând imoralitatea principelui și un poem de 168 de versuri care îl acuză pe Nicolae Mavrogheni de abuzuri comise împotriva boierilor (*Ibid.*, pp. 67-68, p. 87) – probează faptul că au existat voci care s-au pronunțat împotriva sistemului încă din epoca manifestării sale. Pașoptiștii doar consolidează această viziune, o fac notorie. Și unora, și celorlalți li se poate contesta obiectivitatea aprecierilor. Cei dintâi erau de multe ori dirijați de interesul personal în formularea considerațiilor, iar ultimii, plini de patos revoluționar și hotărâți să se elibereze de tot ce fusese oriental în trecutul recent al patriei lor, pe care o doreau la înălțimea statelor europene.

²⁶ Eugen Simion, *Dimineața poezilor: eseu despre începuturile poeziei române*, postfață de Valeriu Cristea, ediția a IV-a, revăzută și adăugită, Iași, Polirom, 2008, p. 26.

²⁷ *Ibid.*, p. 46.

al aristocrației fanariote”.²⁸ S-a observat că versurile poezilor Văcărești și cele ale lui Costache Conachi înregistrează multiple similitudini, fapt explicabil prin modalitatea orală de difuzare. Circulând prin manuscrise, în care erau transcrise uneori din memorie, aceste producții lirice au suferit prefaceri, contaminări, ajungând să dobândească un statut similar creației folclorice.

Nicolae Manolescu sesizează înrudirea poeziei primilor noștri lirici cu aceea a trubadurilor. Statutul autorilor – aristocrați venerând femeia –, contextul în care evoluează – o epocă a desfacerii din chingile dogmatismului religios și a laicizării gândirii – și faptul că asociază iubirea, muzica și poezia sunt aspecte pe care Văcăreștii și Conachi le împărtășesc cu poeții medievali din spațiul apusean. „E drept că Alecu Văcărescu ori Conachi se poartă mai des în anterior decât în armură și mai rar pe cal decât în trăsură, dar asta nu schimbă esențialul. Ei sunt niște cavaleri ceva mai leneși. Dar văd iubirea tot ca pe o vasalitate [...] din ghearele căreia nu există scăpare”.²⁹

La capitolul filiații, exegeții au convenit asupra unui nume: poetul antic Anacreon. Conținutul erotic și bahic al liricii primilor noștri poeți justifică analogia. Ca orientare estetică, versurile scrise la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în primele două-trei decenii ale veacului următor se integrează neoclasicismului, în deplină sincronie cu lirica galantă franceză din epocă. Paul Cornea semnaleză latura frivolă a acestui clasicism ce nu reflectă viața interioară și preocupările esențiale ale cărturarilor care încep, din această perioadă, să se distanțeze de ordinea socială existentă, adoptând atitudini iluministe. Criticul se întreabă de ce literatura acestei epoci nu reflectă tensiunea interioară pe care autorii o experimentează, ce ar fi generat veritabile creații preromantice și romantice. Încercând să ofere o explicație pentru această stare de fapt, Paul Cornea se raportează la contextul în care se scrie: un regim despotice, în care boierii și-au însușit cu succes strategia disimulării, atitudinea duplicitară, ocultându-și trăirile autentice chiar și atunci când scriu poezie. În realitate, credem că lucrurile sunt mai simple decât le percepe autorul sus-menționat: poezia aceasta frivolă și în spirit hedonist este în deplină concordanță cu preocupările așa-ziselor spirite „luminate” din marea boierime. Literatura, chiar și în acest stadiu incipient, când poeții nu au conștiința scrisului, oglindește psihologia epocii și a autorilor, în particular. Boierii care își permit luxul de a cocheta cu scrisul nu își disimulează nici pe departe procesele sufletești. Dimpotrivă: lirica lor le dezvăluie existența, reflexele mentale pătrunse adânc în conștiință. Iar dacă acești privilegiați se întâmplă să fie influențați de ideile iluministe care agitau spiritele epocii în Occident, acest lucru se realizează la un nivel de suprafață: boierii dezavuează conducerea alogenă, însă nu și privilegiile de care beneficiază elita socială.

Pentru Ovidiu Papadima, acești „amanți moldo-valahi, instruiți, rafinați și prefăcuți”³⁰ racordează lirica lor de alcov la poezia occidentală ce ilustrează „o altă față a iluminismului însuși, compensând rigiditatea raționalismului său predominant”.³¹ „un fenomen compensatoriu aproape inevitabil, al uscăciunii și îndepărtării de viață, la care dusesse imitarea obedientă a modelelor clasice ale secolului anterior, ca și ale Antichității”.³²

O receptare eminent negativă a „poeziei ușoare, de salon și de buduar”³³ concepute în Principatele secolului al XVIII-lea întâlnim la Nicolae Iorga. Cel dintâi dintre poeții Văcărești este desființat pe un ton ritos: „O mare faimă de poet se leagă de numele lui Ienăchiță Văcărescu. Această faimă, o spunem de la început, nu se justifică nici prin numărul, nici prin inspirația, nici prin forma poeziei sale.”³⁴ Și, mai departe, istoricul decretează, parcă în consens cu demersul demistificator al lui Eugen Negrici: „Nu e un poet, ci un poetic precursor al poeziei.”³⁵ Liricii lui

²⁸ Paul Cornea, *Originile romantismului românesc: spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780-1840*, București, Minerva, 1972, p. 268.

²⁹ Nicolae Manolescu, *op. cit.*, p. 104.

³⁰ Eugen Simion, *op. cit.*, p. 11.

³¹ Ovidiu Papadima, *Ipostaze ale Iluminismului românesc*, București, Minerva, 1975, p. 36.

³² *Ibid.*, p. 236.

³³ Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 378.

³⁴ *Ibid.*, p. 392.

³⁵ *Ibid.*, p. 394.

Alecu Văcărescu îi reproșează căderea în burlesc și absența rafinamentului. Matei Milu este amintit pentru meritul de a fi primul poet moldovean din secolul al XVIII-lea – exceptându-i pe autorii de versuri la stemă și religioase –, însă poezia sa este etichetată drept deplorabilă. În poetul Costache Conachi, Nicolae Iorga identifică exponentul cel mai de seamă al hedonismului caracteristic aristocrației moldovene, care contrastează puternic cu cealaltă ipostază a sa, relevantă în două scrisori, una adresată lui Ioniță Sandu Sturdza, alta, mitropolitului Veniamin Costachi. Ideile expuse în respectivele texte în proză,³⁶ pe care autorul *Istoriei literaturii române în secolul al XVIII-lea* le consideră drept probă a înțelepciunii și cumpătării, denotă insatisfacția provocată boierului moldovean de accelerata occidentalizare și de renunțarea bruscă la aspectele care compuneau specificul societății românești până în epoca europenizării. Costache Conachi este conștient de necesitatea schimbării, de ireversibilitatea procesului de imitație a valorilor apusene, dar se întrebă ce popor occidental merită în cea mai mare măsură să devină reperul regenerării pentru români. La antipodul acestor reflecții se situează erotica lui Costache Conachi, compusă din „oftări preliminare, un trivial cântec de triumf, cu obscenități cu podoabe, iar, la urmă, dacă intervine moartea sau despărțirea, oftări finale, retrospective, scărmanături tragice de barbă boierească”.³⁷ Conchizând, Nicolae Iorga situează față în față modelul și replica: poezia apuseană (franceză) este artificială, dar elegantă, în timp ce lirica românească de secol XVIII „are toate defectele modelelor, fără să aibă vreuna din (sic!) însușirile lor”.³⁸

O viziune similară întâlnim la Pompiliu Eliade. Autorul reliefează nonvaloarea liricii lui Costache Conachi și a lui Iancu Văcărescu, semnalând banalitatea, prozaismul, lipsa de conținut, falsitatea, exagerarea. Pentru Pompiliu Eliade, poezia celor doi autori de la început de veac, ilustrând „genul vid”,³⁹ este „găunoasă”,⁴⁰ lipsa fondului de idei fiind dublată de o absență desăvârșită a formei.

În afara cântecului de lume, în secolul fanariot se mai cultivă oda, fabula, poemul epic, idila, epigrama, satira – specii prin excelență clasice. Dar deosebit de apreciate – de receptorii din epocă, mai puțin de istoricii literari de mai târziu – sunt așa-numitele *cronici rimate*. Majoritatea anonime, aceste povestiri în versuri evocă întâmplări extraordinare din istoria națională, evenimente anecdotice și senzaționale: uciderea lui Grigore Ghica, a lui Constantin Brâncoveanu ori Constantin Hangerli, executarea boierilor Manolachi Bogdan și Ioan Cuza, fuga la Viena a lui Constantin și Dimitrie Ipsilanti, gesturi pitorești ale unor principii bizari precum Nicolae Mavrogheni. În virtutea conținutului lor adesea tensionat și a sfârșitului tragic, care naște meditația pe tema sorții schimbătoare, Dan Horia Mazilu le circumscrie orientării baroce din secolul al XVIII-lea. Conștiința caducității valorilor acestei lumi și a zădărniciilor eforturilor omenești, care transpare din aceste narațiuni versificate, reprezintă „o constantă a gândirii artistice (și filosofice) a epocii, constantă a cărei origine nu-și poate afla un context convingător decât în sensibilitatea și starea de spirit modelate potrivit preceptelor Barocului”.⁴¹ Raportând aceste producții artistice preponderent anonime la rolul pe care l-au jucat în epocă – acela de a suplini absența unei literaturi culte, ținând loc „de gazetă, de roman și de istorie”,⁴² Nicolae Manolescu subliniază necesitatea de a le reevalua și a le recunoaște importanța în contextul literaturii române vechi.⁴³

³⁶ *Ibid.*, pp. 407-409.

³⁷ *Ibid.*, p. 411.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 263.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 265.

⁴¹ Dan Horia Mazilu, *Literatura română...*, *ed. cit.*, p. 275.

⁴² Nicolae Manolescu, *op. cit.*, p. 91.

⁴³ Nicolae Iorga, în *op. cit.*, pp. 373-375, distinge două niveluri valorice pe care se situează aceste creații aparținând liricii populare din secolul al XVIII-lea: pe de o parte, există unele compoziții „inducibile de plate”, redactate de târgoveți și denumite generic „poezie politică de bucătărie”; pe de altă parte, se remarcă „multele, întinsele și frumoasele poezii, doine, fragmente epice, cari cântă răzbușătoarea carieră de foc și de sânge a haiducului, ce poartă pe umerii săi flinta căzută din mâna soldatului și face să treacă prin trupul iobagului apăsător un fior de mulțumire și de mândrie la sunetul bine cunoscut a (sic!) puștii lui fără greș”.

Prin urmare, peisajul literar românesc din secolul fanariot ne apare drept sărac în elemente: cronici rimate, erotică minoră a poezilor de la cumpăna dintre secole, alte specii clasice cultivate sporadic. În Transilvania, unde Iluminismul se afirmă puternic prin lucrările filologice și istorice ale nucleului de intelectuali din cadrul Școlii Ardelene, iar opera lor științifică este subsumată inițiativei privind redobândirea drepturilor românilor, singura creație literară este *Țiganiada* lui Ioan Budai-Deleanu. Cu alte cuvinte, nici în această provincie nu se pune problema vieții literare ori a profesionalizării scrisului. Ne aflăm încă într-o epocă a tatonărilor, în care se scrie pentru uz personal, fără o destinație publică. Mai mult, nu funcționează nici conștiința dreptului de proprietate intelectuală – iar situația se va menține până spre jumătatea secolului al XIX-lea, constituind „o probă (involuntară) a perpetuării nefirești a mentalității medievale”.⁴⁴

BIBLIOGRAPHY

A. Oțetea, D. Prodan, M. Berza, *Istoria României*, vol. III. *Feudalismul dezvoltat în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea. Destrămarea feudalismului și formarea relațiilor capitaliste*, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1964.

Cornea, Paul, *Originile romantismului românesc: spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780-1840*, Minerva, București, 1972.

Drace-Francis, Alex, *Geneza culturii române moderne: Instituțiile scrisului și dezvoltarea identității naționale, 1700-1900*, Polirom, Iași, 2006.

Duțu, Alexandru, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700-1821)*, EDPL, București, 1968.

Eliade, Pompiliu, *Influența franceză asupra spiritului public în România: Originile; Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*, Institutul Cultural Român, București, 2006.

Iorga, Nicolae, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821), Vol. II, Epoca lui Petru Maior – Excursuri*, Ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1969.

Manolescu, Nicolae, *Istoria critică a literaturii române*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1997.

Mazilu, Dan Horia, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, Minerva, București, 1976.

–, *Literatura română barocă în context european*, Minerva, București, 1996.

Negrici, Eugen, *Iluziile literaturii române*, Cartea Românească, București, 2008.

Papadima, Ovidiu, *Ipostaze ale Iluminismului românesc*, Minerva, București, 1975.

Păcurariu, Dim., *Curenți literare românești și context european: clasicism, baroc, rococo, romantism, realism, naturalism*, Victor, București, 1998.

Simion, Eugen, *Dimineața poezilor: eseu despre începuturile poeziei române*, postfață de Valeriu Cristea, ediția a IV-a, revăzută și adăugită, Polirom, Iași, 2008.

Vintilă-Ghițulescu, Constanța, *Patimă și desfătare: despre lucrurile mărunte ale vieții cotidiene în societatea românească (1750-1860)*, Humanitas, București, 2015.

⁴⁴ Eugen Negrici, *op. cit.*, p. 216.